

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КВАШІНА Людмила Павлівна

РОДОВА ПРИРОДА ЕПІЧНОГО ТВОРУ:
"КАПІТАНСЬКА ДОЧКА" О. С. ПУШКІНА

Спеціальність 10.01.08 – Теорія літератури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Донецьк 1994

00778339 (.)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії літератури та художньої культури
Донецького державного університету.

Науковий керівник: доктор філологічних наук,
професор М. М. Гіршман.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
С. Б. Бураго,
кандидат філологічних наук
І. А. Попова-Бондаренко.

Провідна установа – Харківський державний
педагогічний університет
ім. Г. С. Сковороди.

Захист відбудеться "22 жовтня" 1994 року.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 068.05.04 Донецького державного
університету за адресою: 340055, Донецьк, вул. Університетська, 24, ауд. 26

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Донецького державного
університету (Донецьк, вул. Університетська, 24)

Автореферат розіславши "21 жовтня" 1994 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор філологічних наук,
професор

М. О. Луценко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і ступінь дослідження теми.

Проблеми вивчення епічних творів, без сумнівів, знаходяться у центрі уваги літературознавчої науки останніх десятиліть. Перш за все це стосується аналізу різних аспектів поетики літературних жанрів (роману, повісті, оповідання), а також фольклорних епічних форм (казки, билини, притчі і т.д.). Особливо значні у цьому плані дослідження М. М. Бахтіна, С. Г. Бочарова, Г. Д. Гачева, В. В. Кожінова, Д. С. Ліхачова, Є. М. Мелетинського, М. Т. Римара, І. П. Смирнова, Н. Д. Тамарченка та ін.

При цьому складається парадоксальна ситуація: при очевидних досягненнях у вивченні окремих жанрів загальнородова характеристика не лише не прояснюється, але й стає все більш суперечливою та невизначеною. Висновок О. Ф. Лосева про те, що "саме поняття епосу не є зрозумілим у цілому"¹⁾, зроблений більше тридцяти років тому, зберігає свою актуальність і сьогодні. Визначення епосу як "єдності людини і світу, природи і культури, об'єктивного і суб'єктивного, події та поетичної оповіді про неї"²⁾, правильне по суті, не виявляє його родової специфіки. А традиційні вказівки на об'єктивність, предметність, подію без уточнення змістовної своєрідності цих особливостей постають надто невизначеними у своїх узагальненнях. Сам термін "епічне" вживається у різних смислових значеннях: як особливий вимір масштабу зображення та широти охоплення матеріалу, як синонім об'єктивного відтворення дійсності, а також як наближеність поетичного стилю до фольклорних джерел народної поезії, — від цього термін втрачає наукову точність, стає багатозначним і розмитим.

З одного боку, дослідники різних жанрів говорять про особливе епічне світосприйняття. З другого, зосередженість на розв'язанні конкретних завдань вияву специфіки жанрових форм у їх контрастному зіставленні ніби відсуває на другий план проблему родової спільності. Одним із наслідків такого підходу є підлеглість теорії роду теорії епічних жанрів.

Найсуттєвішим є те, що відчуті очевидні "розриви" в осмисленні структурних та змістовних особливостей як синхронно співіснуючих жанрових форм (билина-казка, "роман виховання" — "роман випробування").

¹⁾ Лосев А. Ф. Гомер. М., 1962. — С. 119.

²⁾ Казин А. Л. Художественный образ и реальность. Л., 1985. — С. 36

так і етапів історичного розвитку роду ("давній" — "новий" епос). Дослідники констатують відмінності (наприклад, роману і новели, новели і оповідання), не заглиблюючись у питання про родову основу, що ці жанри об'єднує. Найбільш зримо це виявляється в усталеній антитезі: епосея-роман.

Ця антитеза, з одного боку, породжена багатовіковою традицією, а з другого — протиставлена їй, що стає особливо чітким у зіставленні концепцій Г. Гегеля та М. Бахтіна. За Г. Гегелем, суть епосу розкрилась у його первинному жанрі — епосеї, так що подальший його історичний розвиток — це рух до протилежного й одночасно повернення до первинної суті. Праці М. Бахтіна з теорії роману дали поштовх іншому тлумаченню стосунків класичних та нових епічних форм. Згідно його логіки, роман чужорідний з епосеєю як жанром, оскільки для нього властивий інший корінь: він базується на активній багатомовності світу.

Бахтинська дихотомія (епос-роман) чітко розмежує жанри "давнього" та "нового" епосу, але одночасно вона стає, за словами С.С. Аверішцева, "формулою постановки питання"¹⁾ як про зв'язок різних етапів культурного розвитку (традиціоналізму та посттрадиціоналізму), так і — у теоретико-літературному плані — про єдність епічного роду.

Наше завдання — не згладити чи поєднати ці позиції, а організувати їх зустріч для вияву загальних підстав різних форм, сталості змістовної тенденції епічного роду, у зв'язку з чим необхідно встановити єдність між процесом розвитку епосу та його теоретичним осмисленням.

Саме на таких підставах і може бути поставлена та осмислена у своїй актуальності центральна проблема роботи — проблема родової єдності епосу, такої єдності, що дозволяє зрозуміти різні твори не як твори, що витісняють один одного, але як рівнозначні індивідуальності, що виникають на всезагальній родовій основі.

Динаміка жанрового розвитку та міжжанрової взаємодії і особливо процеси, що спричинені кризою жанрового мислення в посттрадиціоналістський період, зумовили новизну ситуації і самої постановки проблеми літературного роду. Якщо раніше, в традиціоналістську епоху, твір сприймався як варіант жанру, так що індивідуальна творча енергія реалізовувалась у межах встановлених канонів і норм, то у новій і особливо новітній час жанр стає суттєвою, проте все-таки "гранню".

¹⁾ Аверішев С.С. Древнегреческая поэтика и мировая литература// Поэтика древнегреческой литературы. М., 1981. — С. 10-11.

"стороною" твору. На зміну жанровому принципу організації художнього цілого приходять принципи "особистісно-родовий"¹⁾.

Процес зростаючої суверенності твору актуалізує категорію роду, що є всезагальним у індивідуальному явищі. Рід, за словами Ю. Тинянова, виступає як "організуючий та спрямовуючий чинник, що домінує над всіма окремими елементами художнього твору та видозмінює їх"²⁾.

У зв'язку з цим проблема родової єдності епосу у сучасній теоретичній свідомості повинна бути поставлена одночасно і як проблема родової природи епічного твору. Своєрідним "класичним" матеріалом, що може перебувати у центрі дослідження дійсної проблеми, на наш погляд, є "Капітанська дочка" О. С. Пушкіна.

"Капітанська дочка" — явище багато у чому унікальне як у творчості Пушкіна, так і в історії російської літератури, але у цій неповторності ніби у стислому, концентрованому вигляді втілені суттєві особливості поетичного стилю Пушкіна й одночасно родові закономірності та їх реалізація у літературному процесі. На тлі зібраного багатства досліджень, присвячених останньому завершеному прозаїчному творінню Пушкіна (роботи Д. Д. Благого, М. К. Гея, Ю. М. Лотмана, Г. П. Макагоненка, Ю. Г. Оксмана, Л. С. Сидякова, В. Д. Сквознікова, Ю. В. Шатіна, В. Б. Шкловського та ін.) завдання цілісного аналізу пушкінського твору у світлі його родової природи як завжди залишається актуальним.

Однією із важливих для нас особливостей вивчення "Капітанської дочки" є численність її жанрових характеристик та недостатність, неповнота кожної з них. В рамках одного твору поєднуються жанри, протилежні один одному за цілою низкою суттєвих ознак: і з погляду якісно відмінної тематичної орієнтації, вимислу та достовірності, форм зображення та переосмислення реальної дійсності, і з погляду принципів організації оповіді (класичний епос та роман, мемуари та чарівна казка і т.д.). "Зустріч" різноманітних жанрових модифікацій і форм, що відповідають різним історичним етапам розвитку епічного роду, та їх взаємопроникнення служать необхідною формою епічного змісту на новому етапі історичного розвитку. Унікальність художнього світу пушкінської повісті поєднується з максимальним виявом родової універсальності, що дозволяє "Капітанській

¹⁾ Гиршман М.М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. М., 1991. — С.36.

²⁾ Тинянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. М., 1977. — С.45

дочці" бути центром дослідження проблеми родової природи епічного твору.

Мета висунутої на захист дисертації — це розкриття сутності епічного роду в різних жанрових формах і на різних історичних етапах його розвитку, осмислення родової єдності епосу та її творчого здійснення у творі О. С. Пушкіна "Капітанська дочка".

Ця мета конкретизована у наступних основних завданнях роботи, що реферується:

1. Осмислити зміст, реалізований у художньому творі, як особливий епічний світ, що має свої закономірності, власний вимір та єдність.

2. Конкретизувати певні характеристики епічного роду:

а) особливості онтології епічного світу: його об'єктивність, подійність, просторово-часову організацію, специфіку епічного автора і героя;

б) своєрідність епічного слова як форми і способу становлення та існування епічного світу.

3. Проаналізувати "Капітанську дочку" як особливу епічну реальність, що здійснюється в а) характері стосунків художнього світу та реальної дійсності; б) особливій позиції людини в епічному світі; в) способах зображення матеріального середовища; г) формах відтворення простору і часу; д) специфіці стосунків епічного світу та епічного слова.

Методологічною основою роботи є принципи філософської естетики Г. Гегеля та естетики словесної творчості М. Бахтіна у їх протистоянні та діалогічних взаємозв'язках, положення історичної поетики, теорія художньої цілісності та цілісного аналізу літературного твору.

Наукову новизну роботи визначають такі положення:

1. Розробка поняття "епічний світ". Визначення внутрішніх закономірностей епічного світу як структуроутворюючих елементів окремих епічних жанрів та принципів родового розвитку.

2. Конкретизація поняття "епічна об'єктивність" у відмінності від зовнішньої пластичної зображуваності; подолання суто гносеологічного протиставлення об'єктивного та суб'єктивного і розгляд епічної об'єктивності як форми гармонізації та безпосередньої єдності об'єкта і суб'єкта.

3. Прояснення суті епічного "повернення" як внутрішнього родового закону і введення на цій основі нових характеристик поняття "епічна подія". Розкриття особливої природи подійності "Капітанської дочки".

4. Подальше теоретичне опрацювання поняття "епічне слово", що є способом і результатом становлення епічного світу. Осмислення особливої

ролі "імені" в епосі і, зокрема, в художньому світі "Капітанської дочки".

5. Вияв діалектики єдності і множинності в епічній оповіді. Нова інтерпретація ролі міжтекстових і внутрішньотекстових зв'язків у епічному цілому "Капітанської дочки".

Ці нові положення детальніше реферовано далі і винесено на захист.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати її можуть бути використані у вузівському та шкільному викладанні теорії та історії літератури, у загальних та спеціальних курсах з аналізу літературної твору, у літературно-критичній діяльності.

Апробація роботи. За матеріалами дисертації було зроблено доповіді на Всесоюзних Болдінських читаннях (1991), Кормановських читаннях (1992, 1994), Пушкінській конференції (Керч, 1992), міжвузівській науковій конференції в ДонДУ (1992), засіданні Пушкінської комісії (ІСЛІ, РАН, квітень 1993), Волковських читаннях (Одеса, 1993), науково-практичних конференціях та семінарах в ДонДУ (1990, 1991, 1993). Робота була обговорена на кафедрі теорії літератури та художньої культури у Донецькому державному університеті. За темою дисертації є 6 публікацій.

Структура дослідження. Дисертація складається із вступу, двох глав, що містять у собі сім розділів, висновків та списку літератури (219 позначень). Загальний обсяг дисертації 166 стор.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність роботи, її основну мету, наукову новизну, визначено теоретичне та практичне значення результатів дослідження.

Глава. "Родова єдність епосу" містить конкретизацію засадничих характеристик епічного роду (об'єктивності, події) у ній розроблено основні поняття, що є корелятивними родовому змісту літературного твору (епічний світ, епічний автор і герой, епічна оповідь, епічне слово).

У **розділі "Онтологія епічного світу"** зазначено, що загальний висновок про орієнтацію епосу на буття не висчерпує проблеми родової специфіки, оскільки саме розуміння буття суттєво змінюється від античності до нового часу: це показано, зокрема, на аналізі ряду онтологічних категорій: межа — безмежжя, рух — спокій.

Особливо актуальна для вивчення специфіки епосу проблема співвідношення буття та свідомості. Згідно з Платоном, вища істина

повинна бути істиною усвідомленою. Справді сутісне не транслюється як готове, а самоусвідомлює себе при зустрічі з особливим, набуваючи у цьому процесі власної структури та смислу. Цей взаємозв'язок є конститутивною засадою епічного світу, а його недооцінка ускладнює розуміння художньої специфіки епопеї і тим більше — спільності та єдності класичних і нових епічних форм.

Розгляд цієї проблеми у дисертації дає можливість зробити висновок про те, що спрямованість епічного світобачення до буття не виключає, а посилює сутісну причетність людини до всезагального змісту, міру її свободи та відповідальності. Через передіснування речей свідомості епос намагається охопити і виразити буття як самоіснування. Епос є по суті зустріччю людського погляду з сущим, свідомості з буттям, де свідомість міцно вкорінюється у бутті, а буття отримує ім'я.

Далі у главі уточнюється змістовне наповнення категорії **об'єктивність**, що пов'язано з її основною роллю щодо розуміння загальної структури стосунків та ціннісних орієнтацій у епічному світі, а також з очевидними розбіжностями між традиційним розумінням цієї категорії та джерелом, у якому ця традиція бере початок — естетикою Гегеля.

Розповсюджене трактування поняття об'єктивності як зовнішньої видимості, об'єктивності призводить до принципового недооцінювання ролі суб'єкта в епічному художньому світі. Логічним наслідком такого розуміння об'єктивності є визнання примату загального над індивідуальним у розумінні загальноепічного закону.

На основі осмислення вихідних принципів гегелівської діалектики, а також понять, що нас цікавлять (об'єктивності та суб'єктивності), у контексті гегелівської естетики приходимо до такого висновку: Гегель, ведучи мову про об'єктивність цілого, наполегливо підкреслює вільний вияв всезагального, особливого та індивідуального і їх взаємозв'язок у епічній гармонії. Перевага будь-якої із складових порушує епічне ціле. Закономірність епічного світу — це не пригнічення людини родовою залежністю і не звільнення від роду, а внутрішня свобода її реалізації в особистості. Епічна об'єктивність є безсумнівною реальністю первинної рівноваги і рівнозначності об'єкта і суб'єкта у їх єдиному гармонійному взаємозв'язку.

Співвідношення суб'єктивного та об'єктивного є у дисертації основою аналізу **події** — категорії, що багато у чому визначає внутрішню єдність

епічного світу. У розділі I глави, що реферується, введено уявлення про просторово-часове розгортання події та пов'язані з цим межі епічного світу. Він відкривається як поєднання обмеженості та безмежності, статичних та динамічних елементів у всьому їх смисловому напруженні. У зв'язку з цим у дисертації проаналізовано визначення події як "пересування персонажу через межу семантичного поля"¹⁾, що належить Ю. М. Лотману. У цьому місткому формулюванні встановлено, з одного боку, зв'язок події з розгортанням та конкретизацією світу, проявленням його просторової структури, з другого боку, у події виявлено дуже важливу для розуміння природи епосу єдність зовнішньої явленості та семантичної значущості. Водночас задана у визначенні однопідрядна орієнтація та лінійність дають можливість визначати подію швидше як засіб розгортання смислу, ніж як "субстанційну мету" (Гегель). На наш погляд, подія — це знак і формула епічного змісту, тому її внутрішня структура повинна бути адекватною йому. У роботі обгрунтовано визначення епічної події як зустрічі різноспрямованих сил і рухів. Епічна зустріч виявляє глибинно протилежні начала як наявні, але рівноправні та однаково необхідні для світопорядку. Їх контакт обов'язково призводить до зіткнення та боротьби, але у цій взаємній ворожнечі не ділиться ціле, не руйнуються буттєві зв'язки, а прояснюється їх смисл, глибинна єдність і твориться епічний світ.

На основі проблемних узагальнень проаналізовано проблему **людина-світ**, яка в епосі широко розгортається. Принципово важливо усвідомити цю проблему як систему спрямованих стосунків, спільної активності сторін. Так, включення героя класичної епопеї у цілісність навколишнього світу не рівнозначна підлеглості загальним законам, залежності від них, оскільки чим рішучіше людина усвідомлює владу зовнішніх сил необхідності, тим чіткіше виступає ідея свободи індивідуальності. У романі, де роль героя як носія активної свідомості є визначальною, водночас не можна недооцінювати дієвості зовнішніх сил, загальних та закономірних начал. Це виявляється не лише у випробувальних перешкодах на шляху героя, але й у особливій оберігаючій енергії, супроводжувальних клопотах про долю окремої людини. Істинно вільним романний герой є тоді, коли його бажання збігаються з гармонією буття і у цьому розумінні є не зовнішньо, а внутрішньо необхідними. Така гармонія стосунків, досягнення стабільної

¹⁾ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М., 1970. - С. 282.

та багатосторонньої єдності світу визначається у роботі як загальна спрямованість епосу класичних та нових форм.

Далі у дисертації розглянуто категорії **епічного автора та героя** у динаміці розрізнення та органічного зближення позицій. У зв'язку з цим уточнено поняття **епічної дистанції**, в якій наочно втілюються "притягувальна протидія між поезією як родом та окремими її видами"¹⁾. На нашу думку, епічна дистанція дійсно визначає специфіку епічного твору, але лише у такому розумінні, що гостріше напружує та посилює потребу свого подолання, відновлення безпосереднього контакту та чуттєвого співпереживання.

Розділені та принципово нетотожні позиції автора і героя у епопеї-ному світі зближуються у самій концепції особистості: герой, будучи яскравим індивідом, втілює у собі сили народу, поет, що репрезентує цілісне світобачення, живиться "загальним ґрунтом ентузіазмів та ідеальностей" (О. М. Веселовський). У романі зближення позицій автора і героя реалізується на шляху причетності до роду, придбання героєм родової основи. "Абсолютна дистанція" у епічному світі є в той же час максимальним зближенням позицій, а первинна ієрархічна заданість перетворюється у "безтурботну свободу" (Ф. Шіллер) поета, героя та слухача.

У роботі зазначено, що традиційне протиставлення епопеїного та романного героїв за принципом статичності та мінливості, без сумнівів, показове, але виявляє не сутнісну мету, а відмінність доміант у глибинній єдності протилежностей, що підлягають зіставленню. Узагальнюючи дослідницький досвід та різні спостереження особливостей структури епічного героя у різних жанрах, можна дійти висновку, що ні мобільність героя нового епосу, ні стабільність героя давнього епосу не видаються абсолютними. У першому випадку відчутна межа динаміки, і актуальність процесу пошуку, втрат та надбань знаходиться по сусідству з уважним вивченням людини як такої, "без жертв розвитком" (М. Берковський); у епопеїному герої чітко висвітлені динамічні можливості, свобода вибору, природньо властива душі. У цій діалектиці виражено їх загальну властивість і спрямованість-прагнення самодозвігнення, встановлення **тотожності з самим собою**.

Виконаний у дисертації аналіз дозволив зробити такі узагальнення:

¹⁾ Гете Н.В., Шіллер Ф. Переписка: В 2-х т., Т.1.М., 1988. – С. 469

для епосу характерніший не початковий періодовид свідомості перед величию буття, а пізнавання як прагнення вичленити у минулому стійке, звести рухоме та мерехтливе до тотожного собі — такого, що повсякчас повертається. Звідси витікає не просто прояснення вихідного та заданого, а встановлення нової та несподіваної єдності і родинності на міцних засадах причетності до традиції. Мотив пізнавання як головна організуюча ідея епосу об'єднує, згідно з нашими поглядами, всі різноманітні його форми.

Завдання епосу як роду — передати позачасову, істинно суцщу, глибинну єдність життя. Водночас зміст є конкретно поетичним лише тоді, коли сприймається генієм одного поета, який "розкриває цей всезагальний дух і його зміст як своє власне споглядання і творення"¹⁾. Позитивна авторська організація художнього світу реалізується в оповідному руслі епічного твору. У главі розглянуто особливості та основні напрямки еволюції оповіді як принципу епосу.

Безпосередня причетність автора класичної епопеї до поетичного буття породжує єдність погляду та оцінки. Оповідь самою своєю структурою (висвітлення події, про яку йдеться, за єдиним поглядом) здійснює узагальнююче розуміння зображуваного життя. Епос нового часу неможливий без виявлення різних суб'єктивних позицій і їх взаємної спрямованості одна на одну. Зміст, що виявляється у цій взаємній спрямованості, не зводиться ні до якого суб'єктивно-особистісного погляду: він поєднує у собі всезагальне, особливе, одниничне.

Епічний світ, таким чином, є одночасно і подією, і розумінням. Подією, оскільки вона містить у собі розуміння, і розумінням, що реалізується у події. У цій взаємодії народжується епічне слово, аналізу якого і присвячено другий розділ І глави "Своєрідність епічного слова".

Первиною настановою при цьому є, з одного боку, традиція особливого ставлення до слова як до сакральної, онтологічної субстанції, що неодноразово зазначена давніми, а з другого, глибокий "понятійний переворот" (О. М. Фрейденберг), що позначений народженням поетичного слова: віднині слово починає усвідомлюватись як суверенна реальність щодо дійсності, а художня творчість — "уявленням", ілюзіоном. Епос ґрунтується на розділенні слова та реальності, події та розповіді про подію. Але вже в цьому розділі закладено неподільність і неможливість окремого існування,

¹⁾ Гегель Г.В.Ф. Естетика. Т. 3. — С. 431.

якщо подія вимагає словесного втілення, а слово намагається стати подійним. На цих засадах епічне слово глибинно пов'язане як з явищами існуючої реальності, так і з її сутністю. Смісл його полягає не лише у зазначенні багатства явищ, але й у зібранні їх у єдності та сукупності (грецьке $\lambda\omicron\upsilon\omicron\zeta \leftarrow \lambda\epsilon\upsilon\omega$ — "збирати").

Епічне слово — це не просто найменування смислу, а його втілення, не засіб зазначення, а форма існування первинно позаозначуваних життєвих явищ та смислів. Цим пояснюється фундаментальне тяжіння епічного слова до імені, що є основою одиничного та всезагального. З одного боку, завдання імені — виділити, позначити неповторність та особливість, а з другого — виділення може бути досягнуте на основі не війни унікального з універсальним, а їх зрівноваженої взаємодії. Ця двоспрямована енергія визначає своєрідність епічного слова, яке як слово літературне усвідомлює умовність та відокремленість вираження і змісту, як слово, що тісно пов'язане з уснопоестичною традицією, прагне до іконичності, в якій немає вказаної відокремленості і сама субстанція змісту наявна у формі.

У роботі у ролі визначальної особливості епічної поетики зазначено зв'язок із традицією, що набуває безпосереднього втілення в особливій "поетиці повторень", формульності епічного стилю, яка виявляє себе на всіх рівнях епічного твору: від слова до специфіки функціонування тексту. У роботі встановлено зв'язок традиційної формульності з різноманітними формами епічного повернення, коли у динаміці сучасних, самих новаторських і вкрай суб'єктивізованих форм оживають і перевтілюються давні формульні традиції.

Одним із найактуальніших питань щодо з'ясування родової сутності епосу є проблема єдності його словесної природи. У сучасній теоретичній свідомості діалогічне слово тісно пов'язане з романом та романізацією нового часу. "Монологічна" епопея у такому розумінні стає явищем принципово іноприродним щодо епосу нового часу, сформованим в іншому середовищі. У дисертації зроблено спробу по-новому підійти до цієї фундаментальної проблеми.

Згідно з нашими поглядами, в основі логіки протиставлення "давнього" і "нового" епосів насамперед лежить розгляд їх як однотипних, однакісних явищ, зокрема, як писемних пам'яток. При цьому надзвичайно важливо мати на увазі різні форми їх існування, принципово усну природу давнього епосу.

На основі аналізу особливостей усного епічного слова приходимо до такого висновку. Зовнішні композиційні особливості давньої епіки виражають внутрішню установку епічного слова: ґрунтовно орієнтуючись на традицію, воно вимагає активної творчої співучасті аудиторії слухачів, котрі отримують контакт та взаємодію у його живій формі. Ця "зустріч" організовує семантику та структуру епічного слова. Діалогічна орієнтація виступає у такому випадку не як об'єкт осмислення, а як живе смислотворче середовище, у якому кожна із сторіч сприймається несамодостатньою і неповною.

Епічне слово, намагаючись втілити істинний голос буття, "голос цілого, а не одного з його учасників", безсумнівно причетне до того, що Бахтін визначав як "великий досвід людства", у якому "все живе, все говорить", оскільки цей досвід "глибоко та суттєво діалогічний"¹⁾. І це є однією з фундаментальних засад родової єдності епосу.

Глава II ("Капітанська дочка" як епічне ціле") присвячена конкретизації реалізації родової сутності епосу у пушкінському творі. У ній розглянуто особливу властивість внутрішньої єдності події та слова героя, оповідання та оповідання про героя, проаналізовано процес становлення епічного світу і творення епічного слова у їх єдності та взаємній зумовленості.

У розділі 2.1. ("Від слова до лівеності, від дійсності до слова – становлення епічного світу") надзвичайно важливим моментом, що організує оповідь, зазначено характер відношення слів та пов'язаних з ними поетичних, соціально-ідеологічних, життєво-практичних орієнтацій, а також позицій у тексті, які займають ці слова: епіграфи, внутрішні текстові аполіі, цитати, мовні контексти героїв та оповідача. Зокрема, живе "враження XVIII ст." (М. Гофман) у "Капітанській дочці" створюється не лише за рахунок історичних факторів і реалій чи специфіки мовного послуговування (граматичних форм і лексики), а перш за все на основі "образу" риторичного слова, що фіксує не меншою мірою, ніж матеріальні пам'ятники, "дух" епохи.

Слово іншої культури (або його образ) входить у світ твору як даність та історична реальність, виступає у всій своїй сутнісній визначеності та вагомості. Водночас у пушкінському контексті нормативне слово,

¹⁾ Бахтін М.М. <Из наследия М.М.Бахтина> // День поэзии, 1981. М., 1981. - С.77.

відтворюючи важливі аспекти свого часу, не здатне охопити різноманітність життєвого змісту і втілити його як смислову єдність. Ставлення до риторичного "точного" слова поєднує у собі одночасну присутність "поза" ним і "у ньому", що дозволяє передати динаміку неухильного руху і розвитку у взаємозв'язку та причетності до єдиних кореня і смислу. Це визначає принципovu неможливість просто відмінити чи оголосити недійсним оформлений і закріпленний людський досвід.

Аналіз співвідношення епіграфу і першої глави, а також ряду інших внутрішньотекстових взаємозв'язків переконує у тому, що, зберігаючи внутрішню визначеність та ригоризм, різні "словесні потоки" переплітаються у тісному взаємозв'язку слова та реальності, створюючи об'єм та багатомірність зображення. Задане, самодостатнє, завершене у собі слово не просто "продукує" образ, зберігає у собі виток і закінчення, а активно включається у процес оповіді, стає необхідним та рівноправним його учасником. Літературний схематизм ніби засвідчує істинність героїв та подій, а життєвий обсяг виявляє специфіку поетичної ідеалізації. Дві невід'ємні, але умовно відокремлювані сфери поєднуються у нерозривному колі та єдності. Текст зберігає і первинну емоційну плоть, й ідеальний поетичний образ. Формується оповідна позиція, здагна почути і узгодити різні голоси так, що між ними виникають стосунки не полеміки та непримиренного антагонізму, а природного зближення.

Детальний розгляд стосунків дійсності і слова дозволяє зробити висновок про те, що слово оповідання викристалізовується у процесі живої взаємодії предмета та його усвідомлення, оцінки, а сама система організації оповідання втілює щаблі становлення художнього тексту.

Подія, про яку йдеться, вимагає конкретного, епічного слова, а останнє потребує зусиль та особистої честі. І стосунки дійсності і слова в оповіді органічно пов'язані з образом головного героя та оповідача.

Аналіз імені головного героя "Капітанської дочки" у розділі 2.2. "Епічний герой: ім'я та характер" приводить, зокрема, до перегляду усталеної у критичі традиції сприйняття Гриньова як вигаданого героя на противагу історичному Пугачову і дозволяє зробити таке узагальнення: у "Капітанській дочці" ми маємо справу з особливою художньою дійсністю, яка зображує історичних осіб за своїми законами, породжує "поетичну історію" (О. С. Пушкін). Історія створення твору і, зокрема, головного героя

та оповідача — свідчення того, що у художньому світі не лише трансформуються дійсні події, але здійснюється і зворотня направленість: повернення до реально-історичного. Факт у творі набуває художнього осмислення, а вигаданому героєві повертається його історичне ім'я.

У розділі обгрунтовано особливе значення імені, яке відіграє центруючу роль щодо багатства та розмаїття конкретних виявів образу, а також співвідноситься з логікою розгортання характеру, прояснює загальні закономірності епічного світу. При цьому мова йде не про "промовисту семантику" імені, як у риторичній поетичі (хоча не можна сказати, що цей момент тут відсутній повністю), а про смислове поле, котре утворюється навколо героя та його імені і виражає повноту стосунків індивідуальності з оточуючим світом. У створенні цієї "іменної аурі" беруть участь всі компоненти мови, що нею говорить художній твір: просторові та часові характеристики, співвідношення з іншими героями, стосунки реально-історичного та вигаданого моментів.

Аналіз показує, що ім'я Гриньова не просто виділяє його серед інших персонажів, а й встановлює причетність до загального джерела як "непорочної основи" життєвого вчинку окремої людини. Такою основою у "Капітанській дочці" є перш за все дім, сім'я як сфера сильного родового життя. Ім'я Гриньова можна репрезентувати як достатньо широке коло, яке органічно поєднує спадкове та родове.

У роботі зазначено, що "коло імені" героя не є саме собою зрозумілим, універсальним, що автоматично виникає як властивість художнього світу. Воно вимагає особливих зусиль, шляхів і способів реалізації, які визначаються своєрідністю характеру героя щодо інших персонажів та художньої системи у цілому. Це положення підтверджено аналізом імені іншого центрального персонажу — Пугачова.

Особливий малюнок образу Пугачова — це напружений пошук імені, визначення складної та неоднозначної натури. "Коло" тут виявляється розімкнутим, а власне ім'я знаходиться серед решти визначень та назв, у тому числі і самонайменувань. "Руя" імені скеровано від витокового питання: "Эй, ямщик, что там такое чернеется?" — і першої відповіді: "Бог знает, воз — не воз, дерево не дерево, а кажется, что шевелится. Должно быть, или волк или человек", — через зримо реальні "окремі" вияви та ролі — до заключного визначення Гриньова: "Как тебя назвать не знаю, да и знать не хочу..."

Логіка найменування героїв, таким чином, прояснює сформульованій у I главі роботи принцип, який організує епічну оповідь: це не субординація і підлеглість і не анархія свободи, а "абсолютна солітарність" загального, родового та одичного, особливого як форма життя та ідеальна перспектива.

На основі виконаного аналізу можна зробити загальний висновок: у різних напрямках: від імені до людини і від людини до імені — напрямках, що відображають накопичену історію розвитку різних модифікацій епічного роду, виявляється їх загальна глибинна суть — подія зустрічі осмисленої реальності з мислячою особистістю. Втілюючи динаміку їх рівновагомї взаємодії, ім'я виступає специфічним буттям епічної реальності.

У малюнку імені головного героя "Капітанської дочки" відображено також загальні закономірності епічного сюжету, який поєднує у собі як лінійне розгортання, так і циклічність, як відкритість, так і глибинну формульність та завершеність.

Центральною проблемою розділу 2.3. "Епічний сюжет та його відображення у сні героя" є питання про те, як реалізується у творі ритуально-міфологічна модель ініціації — внутрішній вихідний інваріант і основа життєвого руху сюжетної структури "Капітанської дочки". Ми з'ясуємо особливості та смислову спрямованість трансформації цієї змістовної схеми і, зокрема, такого значущого мотиву, як повернення героя до батьківського дому. У розділі показано, що схема "вихід – повернення" у "Капітанській дочки" є не лише організатором сюжету, а й конструктивною формулою епічного художнього світу.

Усталене трактування сюжетної схеми "Капітанської дочки" як історії становлення молодої людини в життєвих перипетіях не враховує, на наш погляд, важливості родової основи та сталості як суттєвого елементу у розвитку характеру та сюжету. Це, зокрема, пов'язано з недостатньою розкритою роллю сну героя у побудові сюжету та розгортанні характеру Гришова. Саме цьому епізодові приділено особливу увагу у даному розділі. Сон "озовіщине" внутрішній світ героя, розгортає його у предметну, зриму площину, так що глибинна суть особистості перевіряється дією, набуває форми зовнішньої подійності. Крім цього, як нам видається, у ряді випробувань та спокус, що призначені для героя, сон займає першочергове місце. Виконаний аналіз показує, що сон фактично знімає питання про

внутрішню відчуженість, виявляє неспроможність Гриньова порушити зв'язки кровної та спадкової родинності, але одночасно показує його поведінку і рішучу відмову "поцеловать ручку" як особистий вчинок. Така поведінка у сні дозволяє вести мову про Гриньова як про діючу особу, яка володіє внутрішньою визначеністю, що не просто задана, а реалізована у процесі довільного самоздійснення героєм його родових традицій. У ньому, на наш погляд, виявляється особливість художнього світу "Капітанської дочки", яка споріднює її з конструктивною характеристикою давнього, дороманного епосу.

Аналіз дозволяє узагальнити, що Гриньов проходить шлях не від конфлікту і розриву до визнання субстанціальної вагомості навколишнього світу — він природно розвивається від одного "синового" стану (шідліток) до другого (просвітитель та гуманіст), шораз сприймається як "син" свого часу, таким чином пов'язуючи дискретні часові відрізки цілісністю особистості.

Сон Гриньова особливо наочно виявляє епічну рівноцінність буття і свідомості, яка самим фактом свого існування впливає на "подію буття", організовуючи те, чому ще призначено відбутися. Пафос духовної значущості окремої людини не декларований, не заявлений у творі, а виростає з глибини художнього змісту. У зв'язку з цим у главі розглянуто співвідношення основних категорій етичної системи твору — "честі" і "милосярдя". Їх аналіз та зіставлення підтверджують висновок про те, що ієрархічність будь-якого порянку: вищих духовних цінностей чи предметно-речових не властива для пушкінського епічного світосприймання. Для нього кожен елемент буття не самозакопний, а безумовно самоцінний. Мирська честь та вища милість стають рівнонеобхідними для гармонізації життя людини. Ключові етичні категорії у пушкінській художній системі пов'язані стосунками не ієрархії та підлеглості, а залежної необхідності: без честі не було би милосердя і навпаки. У рівноцінності закону та благодаті, істини та добра виявляється особлива краса епічного світу "Капітанської дочки".

Таким чином, аналіз сюжетної структури "Капітанської дочки" показує, що план цілого організовує не лише особиста ініціатива, але й причетність до загальної родової основи, не просто динаміка психічного руху, але й постійне співвідношення з тим, що відбулось, погляд, кинутий назад. Така структура сюжету прояснює діалектику еталого та мінливого в

епічному світі, глибинний зв'язок часів та подій. У творі на різних рівнях виявляється умовність протиставлення і самого розділу минулого, теперішнього та майбутнього. Епічна подія постає як сучасність "тоді" і "тепер", дотик минулого та сучасного у полі притягання майбутнього. І сам момент оповідання включається у сюжетний рух, стає подійним.

У розділі 2.4. "Епічна оповідь: єдність суб'єктивної одноманітності" проаналізовано різні, динамічно взаємодіючі оповідні плани, наявні у творі: позиції Гриньова-очевидця та учасника подій, Гриньова-оповідача цих подій, а також "видавця" записок.

Характер героя і оповідача "миготить" та "рухається" у чітко окреслених межах: від живої безпосередності юнацьких вражень та пошуків — до одночасно присутнього у кожному русі досягнутого результату самовизначення — особистості мемуариста. І кожен елемент оповідання містить у собі першопочтових та результат, відхід та повернення. Життєве піднесення як принципово вагомий висновок, як виконане доручення зводиться з відправним моментом руху. Стрілка часу, що неухильно рухається вперед, нанизуючи на себе факти та події, виявляється зверненою відразу в обидва боки (майбутнє та минуле), що визначає особливу місткість та повноту слова.

Багатство оповідних позицій посилюється тим, що в оповіданні самоцінним та значущим стає кожне "чуже" слово з його "межами" та знанням одяничних суб'єктів про себе і світ. Живі голоси персонажів зливаються у мовленні оповідача, утверджуючи єдину стильову реальність.

У розділі звернено особливу увагу на одну із важкопояснювальних особливостей "Капітанської дочки", що неодноразово була зазначена дослідниками, — відкритість тексту щодо "різних літературних та фольклорних "вкрапшень", і встановлено її зв'язок із системою епічної оповіді у творі. Багатство стосунків та перетуків як всередині тексту, так і між текстами оповідача та епіграфами створює вражаючий інотекстовий фон, а їх взаємодія породжує не запрограмований ззовні і задалегідь новий смисл. Зустріч різних текстів (їх взаємодображення чи взаємозіткнення) художньо значуща, вона сама по собі є подією.

Особливості пушкінської художньої системи виявляються у зіставленні з організацією оповіді у романі М. Загоскіна "Юрій Милославський", на який явно орієнтований пушкінський текст. Якщо у Загоскіна цільність світу задалегідь забезпечена та гарантована єдністю особистісного бачення

оповідача, що і визначає міру охоплення історичного матеріалу та глибину осягнення, то у Пушкіна повнота і цілість — це відкрите завдання, яке може бути досягнуте шляхом зчеплення у єдності різнорідних контекстів та осіб. Усвідомлення світу постає як подія, що об'єднує людей, оскільки знаходяться з ними у спільному часовому просторі буття, що постає. Ними керує необхідність самовияву прихованого змісту, вони беруть участь у формуванні свідомості та слова, яке охоплює цілість життєвого контексту.

У завершальному розділі 2.5. ("Збирання" та "впізнання" світу і людини у слові") узагальнено результати здійсненого дослідження "Капітанської дочки", розглянуто специфіку епічного слова як способу та результату становлення епічного світу.

Внутрішня зверненість слова та реальності у пушкінському творі виявляє розходження зображуваного життя та зображуючого слова. Цей факт відтворює, без сумнівів, "особливу фізіономію епохи", але виявляє також і більш загальну проблему — відсутність готових слів та необхідність знайти, творчо створити адекватну форму словесного відтворення зображуваного життя. І тут особливо важливий момент особистої зустрічі зі світом, безпосереднього його переживання. Заміна "слухання" "ношенням" — це підміна зустрічі об'єктивованим усвідомленням, що стає перешкодою на шляху істинного "впізнання" світу та себе у ньому.

У "Капітанській дочці" фокусом, який збирає різні голоси та позиції, є живий досвід обмеженої індивідуальності. Особисте мислиться автором не як "межа", "стіна", а як адекватний носій спільного життя та спільної ідеї, єдино дана нам форма ставлення до світу. Слово Гриньова не замикається на своїх суб'єктивних відчуттях, а, переживаючи іншого як себе, фіксує передіснування перед свідком та суддею.

Отже, слово епічної оповіді, вкладаючи багатство позицій і зберігаючи у собі безпосередність індивідуального переживання, постає не як одномоментна назва, а як триваючий процес, що пресує у собі різночасове і таке, що належить різному культурному досвіду. Аналіз показує, що суттєвий для художнього світу Пушкіна принцип "відокремленості елементів" (О.П. Чудаков) містить у собі внутрішню спрямованість повідомлення рухомого та нерухомого до тотожного собі, так що на міцному фундаменті приналежності до традиції встановлюється новий зв'язок і несподівана

спорідненість. "Збирання світу у слово" (Г. Галамер) постає процесом, який прояснює міру взаємонеобхідності всезагального та одиничного.

Водночас звільнення від індивідуальних меж і у вчинку і у слові — це обожнювання людиною себе, що призводить у житті — до самозванства та бунту, у слові — до суб'єктивної заданості, яка редукує ціле. У роботі показано, що переступання долі — меж родинності, соціального середовища — грішне перед лицем не лише спадковості, але й "своєї людськості". Самозванству в епічному світі "Капітанської дочка" протиставлено визнання людиною самої себе і свого істинного буття.

Таким чином, "Капітанська дочка" містить у собі потребу оповіді як об'єктивну необхідність і як особисту ініціативу. Зусилля автора спрямовані на зняття зовнішніх мотивацій оповідання (відсутність передбачуваного вступу, конкретного адресата записок, прагнення видати твір анонімно), чим виявляють внутрішню необхідність висловитись і зафіксувати, зберегти подію у слові.

Будучи відкритим щодо індивідуальної свідомості, буття вимагає виходу, передачі, "висловлювання", здійснюючи "розмову", "зустріч". Але зусилля, скеровані на те, щоб передати чисте "зерно" подій незмінним і незатьмареним іншому — безплідні і нездійсненні. Навіть у межах єдиної індивідуальності (свідок – оповідач подій) існує певна дистанція, яка може сприйматися як перешкода та створення єдиної, однократної події. Суть у тім, що смисл — у динаміці слова. Шлях поза межами як "зустріч" і "розмова" дієвий, оскільки це не передача готового і пізнаного, не зміна "оболонки", "упаковки" готового змісту, а сам спосіб буття, що може знову і знову "впізнаватися" у такому словесно-подієвому русі.

Взаємодія особливого та всезагального прояснює особисту відповідальність за все, що відбувається у світі, коли не можна перекласти на загальну закономірність свою провину та гріховність бездіяльності. Основа епосу — це не констатація присутності індивіда у системі вічних та незмінних залежностей і не конгеніальність особливого щодо всезагального, а міра взаємонеобхідності, взаємопородження, коли зовнішні ситуації стають особистісними, а особистий досвід нарощує буття. Таким чином, основне завдання особистості в епічному світі — це відповідально-індивідуальний вчинок "впізнавання" істинного життя, його основи, яка вічно повертається.

Жертовність "прямого" пушкінського слова, "що щезає", за словами М. К. Гея, в об'єкті зображення ¹⁾, перетворюється у відродження в "загальному" слові, яке твориться. У ньому множинність звуків та планів породжує повноту та особливий спокій єнічного тону.

У заключенні дисертації сформульовані основні результати виконаної роботи, подано її загальні висновки.

Основні положення дисертації відображено у наступних публікаціях:

1. Авторская позиция и особенности организации повествования в "Капитанской дочке" А. С. Пушкина (в соавторстве) // Вопросы русской литературы. – Львов: Вища школа, 1979. – Вып. 1(33). – С. 40-47.

2. О жанре "Капитанской дочки" (в соавторстве). // Вопросы русской литературы. – Львов: Вища школа, 1981. – Вып. 1(39). – С. 90-96.

3. "Издатель" в эпическом целом "Капитанской дочки" А. С. Пушкина. // Проблемы автора в художественной литературе. Межвузовский сб. науч. трудов. – Ижевск: Изд-во Удмуртского ун-та. – 1993. – С. 85-95.

4. Межтекстовые и внутритекстовые отношения в эпическом целом "Капитанской дочки" А. С. Пушкина. // Целостность художественного произведения и проблемы его анализа: Тезисы конф. (13-16 окт. 1992). – ДонГУ, 1992. – С. 141-142.

5. К вопросу о "романтических анахронизмах" в "Капитанской дочке" // Тезисы докладов вузовской научной конференции профессорско-преподавательского состава по итогам научно-исследовательской работы: гуманитарные науки (Донецк, апрель 1993). – Донецк: ДонГУ, 1993. – С. 36

6. Эпиграф и текст "Капитанской дочки" А. С. Пушкина // Третьи Волковские чтения: Материалы областной научной конференции (20-22 октября 1993 г.). – С. 97-98.

¹⁾ Гей Н.К. Слово прозаическое и слово поэтическое в творчестве Пушкина. // Контекст. – 1991. – М., 1991. – С. 102

Квашина Л. П. Родовая природа эпического произведения:
"Капитанская дочка" А. С. Пушкина.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.08 — теория литературы, Донецкий государственный университет, Донецк, 1994.

Диссертация представлена в форме рукописи.

В центре исследования находится проблема родового единства эпоса, которая ставится как проблема родовой природы эпического произведения ("Капитанской дочки" А. С. Пушкина).

В диссертации разрабатывается понятие "эпический мир", определяются его внутренние закономерности как структурообразующая основа отдельных жанров и общий принцип родового развития. Эпический мир раскрывается как встреча противоположных начал, в которой проясняется их смысл и единство, несомненное равновесие и равнодостоинство объекта и субъекта, внешнего и внутреннего. Мотив "узнавания" выделяется как организующая идея эпоса, которая объединяет различные его формы.

Устанавливается, что эпический мир и эпическое слово взаимопределяются и взаимораскрываются в единстве художественного произведения.

Ключові слова:

епос, слово, твір, "Капітанська дочка" О. С. Пушкіна.

Kvashina L.P. The Specific Nature of an
Epic Literature Work: "The Captain's
Daughter" by A.S. Pushkin.

Thesis for a Candidate of Philology Degree
(speciality 10.01.08 – theory of literature),
Donetsk State University, Donetsk, 1994.

The thesis is presented as a typescript.

The present paper deals with the problem of the specific unity of
epic literature, which is regarded as the problem of the specific nature of
a literary work ("The Captain's Daughter" by A.S. Pushkin).

A phenomenon of "epic world" is investigated in the thesis. Its inner
conformity to natural laws is defined as the structureforming basis of
separate genres and general principle of specific development. The epic
world is shown as a meeting of apposing principles, in wich their
meanings and unity, the equilibrium of object and subject, of out side and
inside are manifested. The motive of "knowing" is singled out as an
organizing idea of epic literature which unites its different forms.

It is stated that epic world and epic world define one another and
expose one another in the unity of a literary work.

Ключові слова:

епос, слово, твір, "Капітанська дочка" О.С. Пушкіна.

АВ 31.110

Здано до друку 19.10.94 Формат 60x84 1/16. Папір друков. №2. Друк офсетний
Умов. друк. л. 0,93. Умов. кр.-отт. 1,15. Уч.-вид. л. 0,96, Тираж 70 екз.
Заказ № 4-12
Донецький державний університет, 340055, м.Донецьк, вул. Університетська, 24

Типографія "ПАН-сервіс", м. Донецьк, вул. Гутченко, 29